

Secularisatie in Nederland, 1966-1991 (2): over welke godsdienst gaat het?

G. Dekker*

Zelden heeft een publikatie over het godsdienstig en kerkelijk leven in Nederland in de media zoveel aandacht ontvangen als de onlangs verschenen studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau over *Secularisatie in Nederland* (J.W. Becker & R. Vink, Sociale en Culturele Studies nr. 19, VUGA, Den Haag). Die belangstelling wijst erop dat het om een belangrijke publikatie gaat of in ieder geval om een materie die (nog steeds) de belangstelling trekt.

De studie verdient belangstelling: Zij geeft een vrijwel compleet overzicht van de door middel van surveys bereikte onderzoeksresultaten met betrekking tot godsdienst en kerk in Nederland en geeft daarmee inzicht in de ontwikkelingen die zich inzake het godsdienstig en kerkelijk leven in Nederland in de afgelopen decennia hebben voltrokken. Zij is daarmee een 'Fundgrube' voor kennis over die ontwikkelingen geworden. Bovendien worden de gegevens vaak met behulp van (godsdienst)sociologische begrippen geanalyseerd en geïnterpreteerd, hetgeen ons inzicht in de ontwikkelingen verdiept.

Dit wil overigens niet zeggen dat de lezing van deze studie geen vragen oproept en dat er geen blinde vlekken of witte plekken zijn te ontdekken. Ik wil er hierna enkele noemen. Maar vooraf wil ik aandacht vragen voor het feit dat deze studie (in dagbladen, voor radio en voor tv) zoveel aandacht heeft getrokken.

Dat is namelijk niet vanzelfsprekend. Volgens insiders heeft deze studie niet zoveel nieuws opgeleverd. Uit diverse publikaties was al bekend dat de buitenkerkelijkheid in Nederland de 50 procent heeft overschreden, dat het bezoek aan kerkelijke en godsdienstige bijeenkomsten regelmatig daalt, dat de instemming met geloofsuitspraken afneemt en dat jaarlijks ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking de kerk verlaat, zodat een toekomstige groei van de buitenkerkelijkheid ook voor de hand ligt. En toch werd dit alles na het verschijnen van deze studie als groot nieuws gebracht! Wat kan hiervan de oorzaak zijn?

Het kan liggen aan de wijze van bekendmaken van de gegevens. De publikatie bevat een overweldigende hoeveelheid materiaal, goed gedocumenteerd en gepresenteerd. De incidentele gegevens die wetenschappelijke onderzoekers van tijd tot tijd naar voren brengen, kunnen nog over het hoofd gezien worden of kunnen vaak met andere gegevens of ervaringen bestreden worden. Voor de allesoverweldigende informatie in dit rapport

gaat men door de knieën. De interesse voor de informatie werd nog versterkt door het tijdelijk opgelegde embargo op de publikatie van de gegevens.

Een voor godsdienst en kerk gunstige verklaring van de grote belangstelling kan zijn dat godsdienst en kerk zich in een hernieuwde belangstelling mogen verheugen. Is religie volgens velen weer niet 'in'? En is er ook niet een toenemende belangstelling voor de betekenis die kerken kunnen hebben voor de samenleving en de inrichting van de samenleving? Denk maar aan de oproepen van onder anderen minister Hirsch Ballin aan de kerken om de moraal in onze samenleving te helpen vernieuwen of funderen. Juist in een tijd waarin het belang van godsdienst en kerk (her)ontdekt wordt, komt er dan een rapport waarin - zo lijkt het - de doodsklok over deze instituties wordt geluid.

Een derde mogelijke reden ligt in het feit dat het hier een studie betreft van een door de overheid ingesteld *planbureau*. De studie is niet afkomstig van zomaar een wetenschapper of van een of ander universitair instituut, maar van een officieel bureau, dat in opdracht van de regering onder andere tot taak heeft 'bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoeleinden'. Met zo'n rapport - zo heb ik al in de pers gelezen - heeft de regering een wapen in de hand om kerkelijk of semi-kerkelijk werk minder te subsidiëren. Hoe ontmoedigend misschien ook voor universitaire wetenschappers: het heeft er op z'n minst de schijn van dat naar hen minder geluisterd wordt dan naar dergelijke officiële bureaus.

De eerste belangrijke kanttekening die ik wil maken is dat de studie sterk gericht is op de traditionele, kerkelijk georganiseerde, christelijke godsdienst. Weliswaar hebben de onderzoekers aandacht voor het feit dat godsdienst en kerk niet samenvallen, maar in de gegevens en de conclusies vervaagt dit onderscheid toch te vaak. Dat wreekt zich op (tenminste) twee punten.

In de eerste plaats is er onvoldoende aandacht voor de niet-christelijke godsdiensten. Het is begrijpelijk dat bijvoorbeeld islamieten (die de grootste geïnstitutionaliseerde niet-christelijke godsdienst vormen) slecht vertegenwoordigd zijn in de tot nu toe gehouden surveys (p. 14), maar dat rechtvaardigt nog niet de geringe aandacht die deze bevolkingsgroep in de rest van de studie krijgt. De studie vermeldt wel dat nu reeds 3 procent van de bevolking islamiet is (p. 178) en dat dit percentage nog zal stijgen. Maar in de prognose is hier geen rekening meer mee gehouden: de islamieten worden kennelijk tot de toekomstige buitenkerkelijken gerekend.

In de tweede plaats is er weinig aandacht geschonken aan de wel geïnstitutionaliseerde, maar niet-officieel kerkelijk georganiseerde christelijke godsdienst. We denken aan de Basisbeweging in Nederland, de Acht Mei-beweging binnen de rooms-katholieke wereld en de evangelische en reformatorische bewegingen en stromingen binnen met name de protestantse wereld. Het gaat hier om min of meer alternatieve vormen binnen de christelijke godsdienst, die in de afgelopen periode niet zonder betekenis zijn geweest en dat in de toekomst vermoedelijk ook niet zullen zijn. De godsdienstigheid van de Nederlanders is met andere woorden met behulp van zeer traditionele (christelijk-)godsdienstige items gemeten.

Hier worden we geconfronteerd - de schrijvers signaleren het zelf ook - met de nadelen van longitudinaal onderzoek. Om vergelijking in de tijd mogelijk te maken moet men zich zoveel mogelijk aan eerder gemaakte operationalisering en houden. Maar als het

onderzoek betrekking heeft op een sector van het leven die zo snel en ingrijpend aan het veranderen is als thans met godsdienst het geval is, dan wordt een vergelijking in de tijd - zelfs als men gebruik maakt van dezelfde items - toch twijfelachtig. Een voorbeeld: met de vraag of men gelooft in een leven na de dood beoogde men in de jaren zestig heel expliciet de binnen de christelijke traditie bestaande opvattingen over een eeuwig leven te meten. En met de afname van de instemming met een dergelijke uitspraak kon men toen verantwoord vaststellen dat de gehechtheid aan de christelijke traditie afnam. Maar wat betekent instemming of afwijzing van een dergelijke uitspraak nu? Men kan nu ook instemmen met zo'n uitspraak als men gelooft in de binnen de New Age-beweging floreerende gedachte van reïncarnatie. Een gedachte die volgens velen in radicale tegenspraak is met het christelijk geloof. Met andere woorden: sommige operationaliseringën zijn na verloop van tijd gewoon niet meer bruikbaar, omdat ze verschillende zaken (kunnen) meten. Daarmee moet men bij de interpretatie van de gegevens terdege rekening houden.

Hiermee zijn we bij een volgende kanttekening. Niet alleen hebben de onderzoekers zich sterk geconcentreerd op de christelijke religie, zij hebben zich ook voornamelijk beperkt tot de religie die geïnstitutionaliseerd is. Nu kan men terecht zeggen dat sociaalwetenschappers moeilijk anders kunnen: echte 'invisible religion' (Luckmann) is nu eenmaal niet te onderzoeken. Maar hierover zijn toch wel enkele opmerkingen te maken.

Ten eerste dat niet alle alternatieve uitingen van religie zo onzichtbaar zijn als de titel van het geruchtmakende boek van Luckmann doet vermoeden. Er zijn talloze min of meer georganiseerde vormen van alternatieve godsdienstigheid die in het leven van veel mensen een niet onbelangrijke rol spelen. De onderzoekers schenken daar, onder het kopje 'paracultuur', ook aandacht aan. Maar in het grootste deel van de onderzoeken, waarop de onderhavige publikatie is gebaseerd, wordt hieraan géén aandacht geschonken. Waardoor we er moeilijk achter kunnen komen welke rol deze alternatieven in het leven van mensen spelen.

Nu is dit de onderzoekers niet kwalijk te nemen. Men kan nu eenmaal niet alles onderzoeken en men was, gezien de verrichte onderzoeken en de aard van de publikatie, min of meer beperkt tot de gevestigde godsdienstige systemen. Maar is het dan niet wat gewaagd om toch maar te concluderen dat het 'onzichtbare geloof' in Nederland vermoedelijk geen culturele factor van belang zal worden (p. 178)? Als we nog zo'n moeite hebben de aanwezigheid van dat geloof, dat volgens Luckmann een vervanging van het kerkelijk christendom zal worden, vast te stellen, dan is een uitspraak over de (toekomstige) culturele betekenis daarvan wel riskant.

Dát we die aanwezigheid zo moeilijk kunnen vaststellen, kan liggen aan het feit dat het nog zo weinig (geprofileerd) aanwezig is, maar het kan ook liggen aan ons nog onvoldoende uitgewerkt instrumentarium. Ook dat is de schrijvers niet kwalijk te nemen, maar het dient, handelend over de huidige ontwikkelingen in godsdienstig opzicht, wel uitdrukkelijk verdisconteerd te worden.

Mede door een gebrek aan een adequaat onderzoek-instrumentarium kan ook onvoldoende de hand gelegd worden op belangrijke ontwikkelingen in het godsdienstig leven van de mensen, die we onder meer met de termen individualisering en fragmentarisering kunnen aanduiden. In de literatuur wordt gewezen op het bestaan van een 'religieuze graascultuur' en op het 'geloven à la carte', waarmee aangeduid wordt dat mensen hun

eigen geloofs(system) opbouwen, met behulp van bouwstenen die zij aan verschillende godsdienstige systemen ontlenu. Daardoor wordt geloven een hoogst individuele aangelegenheid, dat in dié vorm niet geïnstitutionaliseerd is. Het bestaande onderzoek-instrumentarium, zoals dat ook door de schrijvers van *Secularisatie in Nederland* wordt gehanteerd, meet nog te veel de (veranderingen in de) aanhang van bepaalde geloofssystemen. Daarmee stelt men wel vast in welke mate bepaalde onderdelen van die systemen nog instemming vinden, maar men weet dan nog niet welke betekenis die onderdelen in het hele geloofsontwerp van individuele mensen hebben. Met andere woorden: over de werkelijke inhoud en aard van de godsdienstigheid van de huidige mensen weten we dan nog niet zoveel. Toekomstig onderzoek zal zich mijns inziens vooral hierop moeten richten.

In de studie van Becker en Vink zijn grote lijnen getrokken en dat kan ook moeilijk anders indien men een overzicht over een vrij omvangrijk en gecompliceerd geheel wil geven. Maar daardoor mist men nuanceringen die toch voor dat geheel en met name ook voor de toekomst niet onbelangrijk zijn. Ik noem er enkele.

In vrijwel alle onderzoeken waarop de auteurs hun studie baseren, wordt ongenueanceerd over 'gereformeerden' gesproken en de auteurs kunnen daarom ook niet veel anders doen dan allen die zich gereformeerd noemen als behorend tot één categorie te beschouwen. Maar daarmee doen zij de werkelijkheid wel geweld aan. Met name omdat zich binnen de groepering van mensen die zich gereformeerd noemen in de afgelopen decennia zulke verschillende ontwikkelingen hebben voorgedaan. Het grote gereformeerde kerkgenootschap, de Gereformeerde Kerken in Nederland (omvattend ongeveer 5% van de Nederlanders), heeft recentelijk een ontwikkeling doorgemaakt die veel lijkt op die in grote delen van de Nederlandse Hervormde Kerk; er heeft zich, in de zin van de onderhavige studie, een secularisatieproces voorgedaan. Maar daarnaast is er een zestal kleinere gereformeerde groeperingen (omvattend enkele procenten van de bevolking), die nog in omvang zijn gegroeid en die zich in de afgelopen periode ook hechter hebben georganiseerd (op politiek gebied: 'klein rechts'; op onderwijsgebied: reformato- rische scholen e.d.). De betekenis van deze groeperingen voor het toekomstig godsdienstig leven en voor de toekomstige samenleving (denk maar aan de laatste gemeenteraadsverkiezingen!) laat zich moeilijk vaststellen, maar is waarschijnlijk niet verwaarloosbaar.

Hetzelfde geldt voor de absoluut en relatief nog steeds groeiende omvang van de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, dus de 'rechtervleugel' binnen die kerk. De ook door de onderzoekers geconstateerde tendens tot stabilisatie van het kerkbezoek binnen de Nederlandse Hervormde Kerk kon wel eens samenhangen met de groeiende betekenis van deze vleugel binnen die kerk. Ook dat is voor de toekomst waarschijnlijk niet onbelangrijk.

En dan zijn er nog - tegen de grote lijnen in - plaatsen van (her)oplevende godsdienstigheid binnen de gevestigde kerken zelf: soms duidelijk zichtbaar in en rond bepaalde kerkgebouwen (Westerkerk, Dominicuskerk, Kloosterkerk), soms minder zichtbaar in leerhuizen en vormingsactiviteiten, en hier en daar ook merkbaar aan belangstelling voor godsdienstige lectuur. Het zijn tegentendensen in het geheel, maar de geschiedenis leert dat tegentendensen, juist met het oog op de toekomst, niet altijd te verwaarlozen zijn.

De laatste kanttekening is er één bij dat onderdeel van de studie dat niet de minste aandacht heeft getrokken: de kerkelijke situatie in het jaar 2020. Het maken van prognoses is weer 'in', na een hele periode waarin we ons er niet aan gewaagd hebben. Het lijkt er echter op dat we nog steeds geen andere methode hebben dan het doortrekken van de lijnen die we op dit moment menen waar te nemen. Maar dat is, ook op godsdienstig gebied, een riskante zaak.

De auteurs van de studie wekken de indruk zich te hebben laten leiden door opvattingen die lang in de sociale wetenschappen opgeld hebben gedaan en die zijn uitgedrukt in de zogenoemde secularisatiethese. Daarbij ging men ervan uit dat er - parallel aan en veroorzaakt door de modernisering van de samenleving - een onontkoombare en onomkeerbare ontwikkeling is van een religieuze naar een seculiere cultuur. Omdat rationaliteit, wetenschap en techniek de (behoefte aan) godsdienst zou vervangen. Gaat men daarvan uit, dan kan men - zolang men althans van mening is dat de modernisering van de samenleving zich zal doorzetten - rustig de ontwikkelingen van het recente verleden doortrekken naar de toekomst.

Maar binnen de (godsdienst)sociologie hangt men de secularisatiethese in deze vorm niet meer aan. Men heeft geconstateerd dat er niet alleen een crisis in de religiositeit is, maar ook een crisis in de seculariteit. Met rationaliteit alleen redt de mens het kennelijk niet. Vandaar dat volgens sommigen religie weer 'in' is, dat godsdienst en godsdienstige systemen weerbarstiger blijken dan gedacht en godsdienst zich (in het Westen en daarbuiten) weer nadrukkelijker manifesteert dan enkele decennia geleden het geval was en toen voor mogelijk werd gehouden.

Daarom is het doen van een voorspelling met betrekking tot het godsdienstig en kerkelijk leven ook zo'n hachelijke zaak. Laten we ons tot Nederland beperken: wie had in de jaren vijftig, toen de verzuiling op haar hoogtepunt was en er (door protestanten) zelfs gevreesd werd voor een rooms-katholieke meerderheid (!), kunnen denken dat in en na de jaren zestig godsdienst en kerk zo in aanzien zouden dalen? Maar wie had ook in de jaren zeventig, toen we ons bewust werden van de resultaten van de culturele en dus ook godsdienstige revolutie, kunnen denken dat ruim een decennium later godsdienst en soms ook kerk weer met meer welwillendheid tegemoet getreden zouden worden? Als we ons dit realiseren dan moeten we wel uitermate huiverig zijn om een uitspraak te doen over de kerkelijke en met name de godsdienstige situatie van over 25 jaar. Oh zeker, er is, gezien de sociale spreiding van de buitenkerkelijkheid - vooral de spreiding over leeftijd - alle reden om een verdergaande ontkerkelijking te verwachten. Maar hoe ver (gezien o.m. de geconstateerde stabilisatie op sommige plaatsen) en in welk tempo? En hoe zal het - al of niet geïnstitutionaliseerde - godsdienstig leven zich ontwikkelen? Om vooral over dit laatste verantwoorde uitspraken te doen, zullen we eerst meer genuanceerd onderzoek moeten verrichten.

Mijn conclusie kan kort zijn. De studie van Becker en Vink is een 'Fundgrube' voor onze kennis over de recente ontwikkelingen met betrekking tot de gevestigde godsdienstigheid in Nederland, maar schenkt te weinig aandacht aan de aanwezige nuances en alternatieve ontwikkelingen en mist mede daardoor voldoende grond voor de gedane voorspellingen. De studie wijst ons eens te meer op de noodzaak van verdergaand en aan de huidige situatie aangepast onderzoek.